

GRZEGORZ Z NYSSY

HOMILIE DO EKLEZJASTESA

Wstęp, tłumaczenie, przypisy
Marta Przyszychowska

Wydawnictwo WAM
Kraków 2009

WSTĘP

1. TRZY KSIĘGI SALOMONA

Ojcowie przed Grzegorzem w różny sposób łączyli trzy księgi, których autorstwo przypisywano Salomonowi, czyli Księgę Koheleta, Przysłów i Pieśń nad Pieśniami. Hipolit rozpoznawał związek trzech ksiąg z Trójcą, wiązał mianowicie Księgę Przysłów z Ojcem, Koheleta z Synem, a Pieśń nad Pieśniami z Duchem Świętym¹. Orygenes uważał, że wspomniane trzy księgi obejmują całą ludzką wiedzę: Księga Przysłów zawiera etykę, Koheleta ma związek z wiedzą naturalną, a Pieśń nad Pieśniami opowiada o mistyce, czy też teologii. Dlatego te trzy księgi stały się także opisem postępu duszy: pierwsza napisana została dla ludzi początkujących w rozwoju duchowym (*parvuli*), druga dla dojrzałych (*proficientes, viri maturae aetatis*), a trzecia dla doskonałych (*perfecti, viri consummati*)². Nie wiemy, czy był to oryginalny pomysł Orygenesesa, ale jak stwierdza M. Starowieyski, możemy tak przypuszczać³. Wiemy natomiast, że wielu autorów powieliło pomysł Orygenesesa, między innymi Bazyli, Ewagriusz i Teodoret⁴.

Grzegorz także widział związek tych trzech ksiąg i wszystkie trzy komentował. W Homilii I do Eklezjastesa Grzegorz wspomina o wygłoszonych przez siebie homiliach do Księgi Przysłów. Mówi mianowicie: *Oto przed nami*

¹ Por. S. LEANZA, *L'esegesi partistica di Qohelet da Melitone di Sardi alle compilazioni catenarie*, w: *Lecture cristiane dei Libri Sapientziali. XX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana 9-11 maggio 1991*, Studia Ephemeridis „Augustianum” 37, Roma 1992, 239.

² Por. ORYGENES, *Komentarz do Pieśni nad Pieśniami*, Prolog.

³ Por. M. STAROWIEYSKI, *Księga Eklezjastesa w starożytności chrześcijańskiej*, „Vox Patrum” 10 (1990), z. 19, 773.

⁴ M. HARL, *Les trois livres de Salomon et les trois parties de la philosophie dans les Prologues des Commentaires sur le Cantique des Cantiques (d'Origène aux Chaînes exégétiques grecques)*, w: *Texte und Textkritik*, ed. J. IRMSCHER, F. PASCHKE, K. TREU, Berlin 1987, 254-256.

egzegeza *Księgi Eklezjastesa*, z której pożytek jest tak wielki, jak wiele trudu wymaga jej rozważanie. Po tym jak *Księga Przysłów* wyćwiczyła [nasz] umysł, a niejasne słowa, przemyślnie opowieści, zagadki i rozmaite słowne wygibasy wymienione we wstępie do tamtej księgi <wzbudziły w nas pragnienie cnót>, dla tych, którzy wzrosli ku większej doskonałości pouczeń, rozpościera się droga w górę do tej wzniosłej i natchnionej przez Boga księgi⁵. Jak jednak zwraca uwagę S. Leanza, homilie te prawdopodobnie nigdy nie zostały spisane⁶. Znamy jedynie homilie do Koheleta i do Pieśni nad Pieśniami.

Grzegorz dostrzegł związek łączący trzy księgi przypisywane Salomonowi, jednak jego koncepcja różni się znacznie od Orygenesowej. Dla Orygenesy, jak widzieliśmy przed chwilą, te trzy księgi stanowiły swoisty opis kolejnych etapów poznania rzeczywistości ziemskich i wyższych⁷. Grzegorz natomiast dopatruje się w nich świadectwa kolejnych etapów nieskończonego rozwoju duchowego. W *Homiliach do Pieśni nad Pieśniami* tłumaczy, że *Księga Przysłów* przeznaczona jest dla duchowych dzieci, bo zachęca do zdobywania cnót opisami nagród, jakie czekają dobrych⁸. Następnie temu, kto dzięki nauczaniu *Księgi Przysłów* należycie zapragnął cnót, [Pismo] przedstawia filozofię *Księgi Eklezjastesa*. Potępiając w tej księdze przywiązanie ludzi do rzeczywistości zmysłowej i twierdząc, że wszystko, co przemija, jest marnością (mówi bowiem: „Wszystko, co przemija, to marność”), wznosi pragnienia naszej duszy ponad to, co dostrzegalne zmysłami, do nieskończonego piękna⁹. Następnym etapem jest *Księga Pieśni nad Pieśniami*, która prowadzi do poznania rzeczywistości duchowych.

2. PROBLEMY Z KSIĘGĄ KOHELETA

Ze względu na swoje epikurejskie i hedonistyczne fragmenty *Księga Koheleta* budziła sprzeciw zarówno w środowisku żydowskim, jak i chrześcijańskim. Mimo powagi, jaką cieszyła się Septuaginta, jeszcze w II wieku zdarzali się rabin, którzy odrzucali kanoniczność tej księgi¹⁰. Z akt Soboru Konstantynopolitańskiego można wywnioskować, że także Teodor

⁵ GNO 5, 277n.

⁶ Por. S. LEANZA, *Introduzione*, w: GREGORIO DI NISSA, *Omellie sull'Ecclésiaste*, traduzione S. LEANZA, Roma 1990, 17.

⁷ Por. ORYGENES, *Komentarz do Pieśni nad Pieśniami*, Prolog.

⁸ Por. GRZEGORZ Z NYSSY, *Homilie do Pieśni nad Pieśniami*, Homilia I, GNO 6, 17-22.

⁹ *Homilie do Pieśni nad Pieśniami*, Homilia I, GNO 6, 22.

¹⁰ Por. M. FILIPIAK (oprac.), *Pismo święte Starego Testamentu*, t. 8, cz. 2, *Księga Koheleta*, Poznań 1980, 27.

z Mopsuestii mógł kwestionować jej kanoniczność, jednak prawdopodobnie uznawał tylko, że różne księgi były pisane pod różnymi rodzajami natchnienia¹¹. Nawet wśród autorów, którzy kanoniczności nie kwestionowali, pojawił się problem, jak interpretować owe kontrowersyjne fragmenty. Stąd starożytność chrześcijańska i średniowiecze wydały całkiem pokaźną liczbę komentarzy do tej księgi¹².

Autorzy starożytni radzili sobie z trudnymi miejscami Koheleta na dwa sposoby. Najbardziej popularnym było interpretowanie ich alegorycznie. Z komentarza Hipolita zachowały się jedynie fragmenty, jednak na ich podstawie możemy wywnioskować, że autor miał tendencje do przedkładania sensu duchowego nad dosłowny, np. trudem nazywa nie tyle wysiłek fizyczny, ile trudzenie się przy zdobywaniu cnoty¹³. Decydujący wpływ na późniejszą egzegezę Księgi Koheleta miały niezachowane wyjaśnienia Orygenesusa. Według Hieronima napisał on 8 homilii oraz komentarz w scholiach¹⁴, których fragmenty znajdujemy obecnie w rozmaitych katenach. Sposoby interpretacji Orygenesusa możemy jednak poznać, czytając komentarz Hieronima, który pisał pod jego znacznym wpływem¹⁵.

Grzegorz Cudotwórca w swojej *Metaphrasis in Ecclesiasten* prawdopodobnie jako pierwszy uciekł się do zabiegu literackiego zwanego prozopopeją. Jest to *figura retoryczna, polegająca na tym, że autor przypisuje wypowiedanie pewnych słów osobom nieżyjącym, personifikowanym ideom, zwierzętom, przedmiotom martwym*¹⁶. Mógł dzięki temu uznać, że kontrowersyjne fragmenty to wypowiedzi przeciwników Salomona, których argumenty Salomon następnie zbija¹⁷. Taki zabieg rozwiązał też problem antytez czy wręcz sprzeczności, których w księdze jest niemało¹⁸.

¹¹ Por. M. STAROWIEYSKI, *Księga Eklezjastesa w starożytności chrześcijańskiej*, 775.

¹² M. STAROWIEYSKI wymienia 187 takich komentarzy i katen egzegetycznych, por. *Księga Eklezjastesa w starożytności chrześcijańskiej*, 788-805.

¹³ Por. S. LEANZA, *L'atteggiamento della piú antica esegesi cristiana dinanzi all'epicureismo od edonismo di Qohelet*, „Orfeus” 3 (1982), 78.

¹⁴ HIERONIM, *Epistula* 33, 4, CSEL 54, 256n.

¹⁵ Por. S. LEANZA, *L'atteggiamento della piú antica esegesi cristiana*, 79.

¹⁶ *Słownik języka polskiego*, red. W. DOROSZEWSKI, Warszawa 1965, t. 7, 89.

¹⁷ Por. S. LEANZA, *I condizionamenti dell'esegesi patristica. Un caso sintomatico: l'interpretazione di Qohelet*, „Ricerche storico-bibliche” 2 (1990), 41.

¹⁸ Na sprzeczności i problem z rozpoznaniem struktury Księgi Koheleta zwraca uwagę M. FILIPIAK, por. *Struktura i doktryna Księgi Koheleta*, Lublin 1975, 7.

3. TECHNIKA EGZEGETYCZNA GRZEGORZA

Homilie komentują Księgę Koheleta tylko do rozdziału 3, 13. Powód zapewne jest taki, że Grzegorzowi nie starczyło czasu na skomentowanie całej księgi, tak jak to się stało także w przypadku *Homilii do Pieśni na Pieśniach*¹⁹. S. Leanza broni takiej przyczyny nieskomentowania całej księgi²⁰, z kolei P. Alexander wynajduje inne, bardziej skomplikowane powody. Wykazuje, że Grzegorz chciał naśladować Orygenesusa i Dionizego Aleksandryjskiego²¹, co jednak wydaje się sugestią mocno na wyrost, zwłaszcza że komentarze obu wspomnianych autorów się nie zachowały i trudno z całą pewnością przesądzać, ilu rozdziałów Księgi Koheleta dotyczyły.

W *Homiliach do Eklezjastesa* widać wszystkie charakterystyczne elementy Grzegorzowej egzegezy. S. Leanza wylicza jej cztery podstawowe cechy: użyteczność, logiczne następowanie wniosków (ἀκολουθία), cel (σκοπός), *defectus litterae*²². Moim zdaniem jednak można to ująć nieco inaczej²³. Otóż za ogólne kryterium można uznać ukierunkowanie na cel, którym jest opisanie nieskończonego rozwoju duchowego, natomiast kryterium szczegółowym będzie użyteczność, czyli poszukiwanie we wszystkich wypowiedziach Pisma Świętego pożytku duchowego – jeśli nie da się go znaleźć w sensie dosłownym, należy odwołać się do interpretacji alegorycznej. Można także dodać drugie kryterium szczegółowe, mianowicie ἀκολουθία. W przypadku egzegezy oznacza ona po prostu następstwo czy rozwój myśli²⁴.

Homilie do Eklezjastesa są pod tym względem dziełem szczególnym. Kryterium ukierunkowania na cel schodzi nieco na dalszy plan, bo w księdze tej trudno znaleźć pewne stopnie czy etapy, które mogłyby odpowiadać ulubionemu tematowi Grzegorza, opisowi drogi rozwoju duchowego, dlatego autor skupia się przede wszystkim na znalezieniu sensu odpowiedniego dla życia duchowego. Odwoływanie się do kryterium użyteczności prowadzi Grzegorza nie tyle do interpretacji alegorycznej (choć i tę niekiedy stosuje), ile przenoszenia wypowiedzi księgi z poziomu cielesnego na duchowy²⁵, np. czas rodzenia i umierania oznacza rodzenie cnót, a niszczenie wad²⁶.

¹⁹ Por. *Homilie do Pieśni na Pieśniach*, Prolog, GNO 6, 13.

²⁰ Por. S. LEANZA, *Introduzione*, w: GREGORIO DI NISSA, *Omellie sull' Ecclesiaste*, 17, 19.

²¹ Por. P. ALEXANDER, *Praefatio*, w: GNO 5, 197.

²² S. LEANZA, *Introduzione*, w: GREGORIO DI NISSA, *Omellie sull' Ecclesiaste*, 19.

²³ Por. M. PRZYSZYCHOWSKA, *Wstęp*, w: GRZEGORZ Z NYSSY, *Homilie do Pieśni nad Pieśniach*, Kraków 2007, 7n.

²⁴ Por. J. DANIELOU, *L'être et le temps chez Grégoire de Nysse*, Leiden 1970, 38.

²⁵ Por. M. SIMONETTI, *Między dosłownością a alegorią*, tłum. T. SKIBIŃSKI, Kraków 2000, 153.

²⁶ Por. *Homilie do Eklezjastesa*, Homilia VI, GNO 5, 378n.